

ИСТОРИЯ

PHOTO

ЯНКА НИКОЛОВА (Велико Търново)

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ НА КИЛИФАРЕВСКИЯ МОНАСТИР

Дейността на Търновската книжовна школа се предшества от дейността на манастира „Св. Богородица Одигитрия“, който се намирал на хълма Света гора в Търново, а така също и от Килифаревския манастир, където под ръководството на Теодосий Търновски се оформят като личности и получават първите си писателски уроци Евтимий Търновски, Киприан — по-късно киевски и московски митрополит, Дионисий — изкусен преводач от гръцки на славянски език,¹ Григорий Доброписец — автор на забележителното житие на Роман Ромил² и др.

С оглед да се разширят комплексните изследвания върху паметниците, свързани с историята на Търновската книжовна школа, в програмата на Общонародния комитет за развитие на Велико Търново беше включен като обект за археологически проучвания Килифаревският манастир.

Килифаревският манастир, който през последните десетилетия на XIV в. представлява значителен просветен и книжовен център, се е издигал върху билото на един от високите хълмове в живописната долина край р. Белица, южно от Килифарево. Сред местното население този хълм е известен с имената „Царски пирг“, „Старото манастирище“, „Стражницата“ или „Калето“.³

За Килифаревския манастир се споменава в Житието на Теодосий Търновски⁴ и в Похвалното слово за Патриарх Евтимий.⁵ Според автора на Теодосиевото житие манастирът е бил построен между 1348 и 1350 г. с щедрата подкрепа на Иван Александър на „безопасно и недостъпно

¹ В. Сл. Киселков. Житието на св. Теодосий като исторически паметник. С., 1926, с. 13.

² П. Диневков. Търновската книжовна школа в развитието на българската литература. — В: Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 18.

³ Г. Михайлов. Килифарево. С., 1970, с. 11.

⁴ В. Сл. Киселков. Цит. съч., с. 12, 13 и 14.

⁵ П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално

място⁶. Славата на Килифаревския манастир се носела не само из цялата страна, но и вън от нейните предели.

Най-старото описание на останките от Килифаревския манастир е направил през 1903 г. Йордан п. Георгиев.⁷ По-късно руините на манастира са описани от Никола Станев⁸ и архимандрит Инокентий.⁹

Системни археологически проучвания се провеждат от 1974 г. насам. Преди разкопките хълмът беше обрасъл с гъста гора, в която се виждаха огромни разрушения.

Още в началото на археологическите разкопки беше установено, че манастирът е бил изграден в съществуваща по-стара крепост.

При изграждането на крепостта върху високия хълм са съчетани природната непристъпност с оформлението на отделните фортификационни елементи. Крепостната стена се издига върху околоръстния скален венец и следва естествената конфигурация на терена. Тя затваря площ от около 15 дка. Дебелината на стената варира между 2,20 и 2,85 м. Почти навсякъде тя е запазена над повърхността на терена.

В северозападния и югоизточния ъгъл на крепостта бяха открити два входа, които са имали комуникативно и отбранително предназначение (обр. 1).

Северният вход се намира в най-ниската част на крепостта. До него води път, изсечен в склона на хълма. От запад е фланкиран от една четириъгълна кула с остър външен ъгъл. Входът е оформен като коридор, стеснен от два пиластъра, зад които са запазени осовите камъни на двукрилата врата. В два каменни блока, намиращи се от двете страни на входа, са вдълбани кръстове, чиито рамена в краищата завършват с триъгълни серифи.

Запазеното трасе на пътя вътре в крепостта върви успоредно на северната крепостна стена и отвежда до източния вход, който е изграден в чупката на източната стена. Запазените четири осови камъка свидетелствуват за по-различна система на затваряне чрез две успоредни двукрили врати (обр. 2). Върху горната повърхност на южния вътрешен осов камък е запазен надпис. Върху отделни каменни блокове от вътрешната страна на входа и по външното лице на югоизточната крепостна стена са вдълбани кръстове, подобни на тези, открити при северния вход (обр. 3).

От източния вход теренът се извисява стръмно нагоре и по него се издига източната крепостна стена. На най-високото място на крепостта, в ъгъла между източната и северната крепостна стена, е била изградена голяма четириъгълна кула, чийто външен ъгъл също е остър (обр. 4). Тази кула се намира на най-високия пункт на крепостта, откъдето се разкрива поглед към пътя, който води за Хаинбоазкия проход, и на североизток към Велико Търново. Освен като елемент към крепостната стена тя е служила още като наблюдателна и сигнална кула. Запазен

слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 139 и 141.

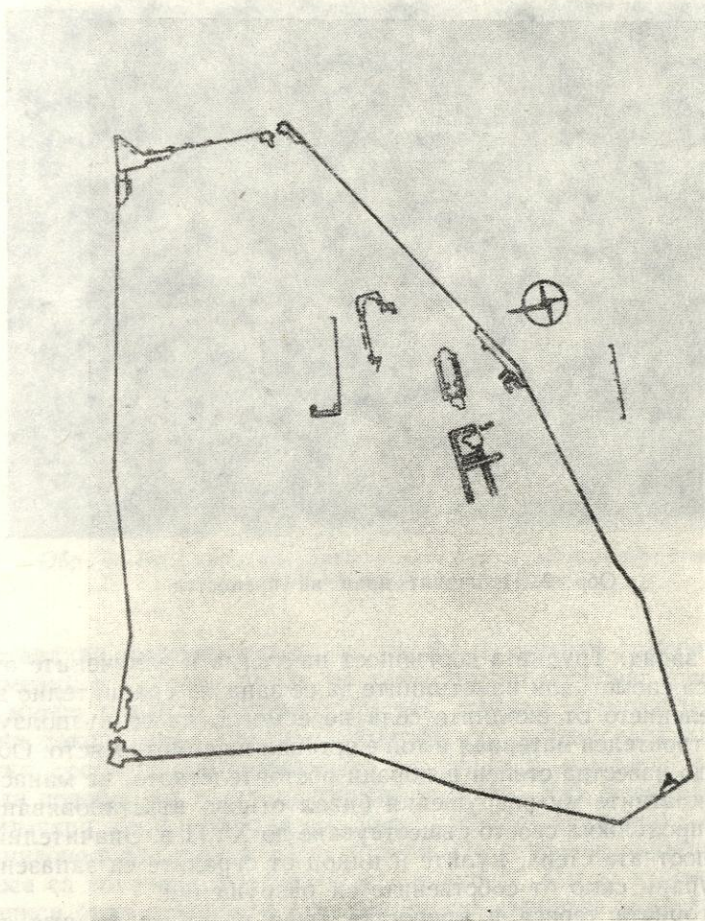
⁶ В. Сл. Киселков. Цит. съч., с. 11.

⁷ Й. п. Георгиев. Село Килифареве и манастирът му. — Периодическо списание, XVIII, 1906, с. 446 и 447.

⁸ Н. Станев. История на Търновската предбалканска котловина. В. Търново, 1942, с. 197—299.

⁹ Архим. Инокентий. Историческото минало на Килифаревския манастир. — Духовна култура, XLIV, 1964, кн. 10—11, с. 15.

огън от нейната платформа е могъл да се види от стражниците на съседните кули и на престолния Търновград. Тук в северната крепостна стена се намира добре замаскирана потерна, която е била предназначена за съвременно изтегляне на защитниците от крепостта, за нападение в

Обр. 1. Общ план на крепостта и част от разкритите манастирски сгради

тила на противника, за внасяне на хранителни продукти и боеприпаси по време на обсада и пр. Подобни потерни има по крепостните стени на хълма Царевец в Търново, по Шуменската крепост и др., но в сравнение с тях тази стратегически е решена най-добре.

До вътрешното лице на северната крепостна стена при потерната и в непосредствена близост до северния вход бяха установени следи от еднораменни стълби. Размерите на запазените стъпала и дължината на подпорния зид дават възможност да се изчисли височината на крепостната

стена, която в най-високия участък на крепостта, природно-защитен най-добре, е била 5 м.

Манастирът на Теодосий Търновски е бил разположен вътре в крепостта върху три естествени тераси, които следват наклона на билото

Обр. 2. Източният план на крепостта

от изток към запад. Трудната достъпност на хълма и заличените от времето пътища са спомогнали паметниците да се запазят сравнително добре, тъй като населението от околните села не е могло да се възползува от разрушения строителен материал и той е останал на самото място. Обектът се е запазил до известна степен и поради обстоятелството, че манастирът след неколкочкратните му разрушения бивал отново възстановяван и по този начин е продължил своето съществуване до XVII в. Значителни участъци от крепостната стена, кулите и някои от сградите са запазени над терена, затрупани само от собствените си разрушения.

На най-горната тераса в крепостта беше разкрита голяма трикорабна базилика, която завършва на изток с тристенна абсида. В насипа ѝ бяха намерени монети от византийските императори Юстин I (527—565) и Мануил I Комнин (1143—1180). Върху разрушения притвор на базиликата през XIV в. е била построена голяма четириъгълна кула, която с основание може да се идентифицира с пирга, споменат в Житието на Теодосий Търновски.¹⁰

На средната тераса бяха разкрити шест сгради. Три от тези сгради опират до вътрешното лице на югоизточната и западната крепостна стена. Те са разчленени на отделни помещения, без отвори за врати между тях (обр. 5). Разположението на тези сгради и техният план ги определя като

¹⁰ В. Сл. Киселков. Цит. съч., с. 14.

манастирски килии. Намерените в тях археологически материали датират от XIV в.

Четвъртата разкрита сграда на тази тераса представлява еднокорабна църква с един притвор. Запазената част от зидовете на църквата

Обр. 3. Кръстове, вдълбани в лицето на крепостната стена при източния вход на крепостта

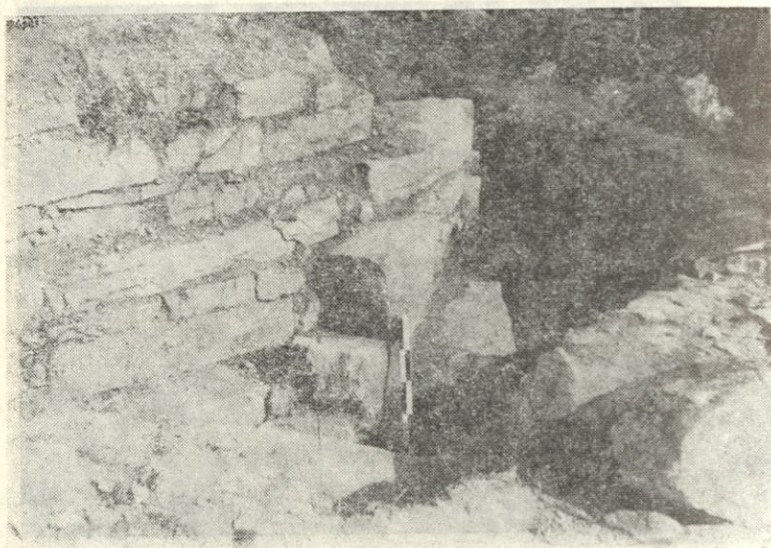
представлява каменен цокъл, над който е следвал градеж от редуващи се каменни и тухлени пояси, за което свидетелствуват намерените в насипа много тухли с полепнал по тях хоросан. Откритите голям брой кръгли декоративни панички, покрити със зелена глеч и четирилистни розетки с естествения червен цвят на глината, показват, че стените над цокъла подобно на повечето църкви от XIII—XIV в. са били разчленени на пиластри и аркирани ниши. Декоративната керамика е била вградена като низове в архиволтите над нишите. По вътрешните стени на притвора и наоса са запазени фрагменти от стенописи. Много късове от нападали стенописи бяха открити и в насипа около църквата. Запазените надписи по някои от тях датират от по-късния живот на църквата (XV—XVII в.).

Централното място, което църквата заема в цялостния архитектурен комплекс, и нейната богата декоративна украса също ни дават основание да я идентифицираме с църквата, за която се споменава в Житието на Теодосий Търновски, че е построена от цар Иван Александър заедно с пирга.¹¹

На същата тераса, северно от църквата, е разкрита една голяма по размери правоъгълна сграда, ориентирана изток—запад. В югозападна посока от нея като продължение на външната ѝ северна стена продължава зид, запазен над нивото на терена на дължина 70 м. Тази голяма сграда и свързаният с нея дълъг ограден зид са отделяли манастирския

¹¹ В. С. Л. Киселков. Цит. съч., с. 14.

комплекс от останалата част на военната крепост. Покрай тях от външната страна минава пътят, който води от северния към източния вход на крепостта. Така че манастирът е заемал югоизточната по-голяма и по-уютна част на хълма.

Обр. 4. Североизточната ъглова кула

Югозападно от църквата беше разкрита друга голяма по размери сграда, чието вътрешно разпределение и предназначение не са напълно изяснени. Тази манастирска сграда се намира близко до южната крепостна стена. Намерените в нея материали я датират също от XIV в.

На най-долната тераса бяха разкрити частично и две големи по размер сгради, ориентирани изток—запад. Намерените много късове от стенописи и декоративна керамика, както и фрагменти от битова керамика ги датират от Втората българска държава. Какво е било тяхното предназначение, засега с положителност не можем да установим, но по всичко изглежда, че те са били представителни манастирски сгради, чиито външни стени са били богато украсени с керамопластична украса, а вътре покрити със стенописи.

Независимо от това, че досега сме проучили само част от крепостта и от манастирския комплекс, откритите археологически материали количествено не са малко. Те представляват множество фрагменти от битова и декоративна керамика, късове от стенописи, монети, свещници, глинени съдове и плочки с релефни или гравирани по тях кръстове, части от стъклени съдове, хромели, обработени животински кости, мидени черупки, върхове на стрели, каменни бойни топки и др.

Съотношението на среднобългарската керамика към ранновизантийската е 12,4:1, което показва, че най-интензивен тук е бил животът през Втората българска държава.

Стратиграфските наблюдения и откритите материали показват, че още през ранновизантийската епоха — VI в., тук е била изградена крепост, която охранявала важния път, който води от Дунав през Хаинбоазкия проход за днешна Южна България. Тя се включва в системата

Обр. 5. Манастирска сграда край западната крепостна стена

от крепости, изградени по предпланините на Стара планина, и представлява част от вътрешната укрепителна линия на византийския лимес. В началото на VII в. тя е била разрушена и едва през XII в. отново е възстановена, за което говорят намерените археологически материали. Поради важното си стратегическо положение крепостта се запазва през целия период на Втората българска държава. Тя е била свързана с цяла верига от крепости, които охранявали Килифаревската подбалканска котловина. Тук се кръстосвали важни военни и търговски пътища, които водят към няколко старопланински прохода, между които с най-голямо значение

е бил Хаинбоазкият. Крепостите са имали помежду си визуална връзка и са охранявали също така и подстъпите към престолния Търновград.

В самата крепост през XIV в. върху една значителна територия е бил издигнат Теодосиевият манастир, който, както се казва в житието, бил „под царска охрана“¹².

Археологическите данни показват също така, че между ранновизантийската крепост и крепостта от XII—XIV в. има само топографска приемственост.

Откритите манастирски сгради заемат голяма площ. Те са разположени около голям вътрешен двор, в който се издигала манастирската църква. Тази планова композиция е свързана със стара местна традиция. Тя е аналогична на плана на патриаршеския комплекс и на царския дворец на хълма Царевец в Търново¹³, на феодалните замъци в Червен¹⁴, Видин¹⁵, Ловеч¹⁶ и др. Тази стара традиция в представителните светски сгради и манастирски комплекси се запазва в българската архитектура и по-късно, главно в манастирите, строени през годините на турското владичество.

Направените археологически проучвания на Килифаревския манастир през 1974 и 1975 г. дадоха важни данни за строителната история на крепостта, а така също и за материалната култура на Теодосиевия манастир. Предстои да се проучат още сектори от крепостната стена и останалите площи в крепостта, от които несъмнено ще се получат много нови данни за плана на Килифаревския манастир, за оформлението и предназначението на отделните му сгради, а така също и за сградите вън от манастира, свързани с крепостта, която е продължила да съществува и след изграждането на манастира, вкл. до падането на България под османско робство.

Изучаването на Търновската книжовна школа вече се извършва комплексно. Паралелно с литературното творчество изследванията се разширяват и обхващат много по-широк кръг от проблеми, свързани с обществено-икономическото развитие на българската държава през XIV в., разпространението на философско-религиозните учения, обществената мисъл, различните аспекти на материалната и духовната култура и пр. В този смисъл започнатите археологически проучвания на Килифаревския манастир са само едно начало. Те трябва да се ускорят и да се пренесат и върху други манастирски комплекси, свързани повече или по-малко с дейността на Търновската книжовна школа, като манастира в местността „Устето“ край Търново, за който се споменава в Житието на Теодосий Търновски, манастира „Св. Троица“, стария Преображенски манастир и др.

¹² В. Сл. Киселков. Цит. съч., с. 12.

¹³ С. Георгиева, Я. Николова и Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. — В: Царевград Търнов. I. С., 1973, с. 42.

¹⁴ С. Георгиева и В. Димова. Замъкът в средновековния град Червен. — ИАИ, XXX, 1967, с. 5—17.

¹⁵ Ст. Михайлов. Археологически проучвания на крепостта Баба Вида във Видин. — Археология, III, 1961, кн. 3, с. 2 и 3.

¹⁶ Й. Чангова. Разкопки на Ловешката крепост. — Археология, VIII, 1966, кн. 2, с. 33.